

KULCSÁR BEÁTA

VÁRALJÁTÓL AUSCHWITZIG*

Lówy Dániel: *Az úri város zsidó lakosai. A nagyváradai zsidóság története, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Budapest, 2015, 563 oldal*

Majd' 113 évvel azt követően, hogy Kecskeméti Lipót, a neves nagyváradai neológ rabbi egy unitárius egylet meghívására a budapesti unitárius templomban prédikált (1903), a magyarországi unitáriusság és a nagyváradai zsidóság között újabb említésre méltó érintkezés született. Ezúttal nem egy neves előljáró került a figyelem fókuszába, hanem a nagyváradai zsidóság megannyi, név szerint is említett, meghatározó alakja. Igaz, nem személyesen, hanem egy figyelemreméltó könyv papírlapjain. Lówy Dániel írását, a nagyváradai zsidóság múltját 563 oldal terjedelemben tárgyaló kötetét ugyanis a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete jelentette meg 2015-ben, Budapesten. Az erdélyi zsidósággal rokonszenvezőként és mellesleg unitáriusként azt feltételeztem, hogy a könyv vitathatatlan érdemei mellett talán a két közösség közti hagyományos (?) szimpátia, nyitottság is szerepet játszott az unitárius egyházkerület közreműködésében. A feltételezést sajnos nem sikerült tisztázni, mert a publikálás ezzel kapcsolatos körülményei nem derülnek ki a kötetből. Csupán egy köszönetnyilvánítást találtam benne, az unitárius egyház egyik előljárójának szólót, ugyanabban a fejezetben, amelyben a szerző a magyarországi, erdélyi és külföldi tudományos élet segítőkész képviselőinek, a készséges könyvtárosoknak, magánszemélyeknek és tanúságtévőeknek mond köszönetet a szöveg írása, kiérlelése során tanúsított támogató magatartásukért, segítő gesztusaikért.

A könyv, különösen az 1940 előtti időszakra vonatkozó fejezetek olvasása közben a *sokoldalúság* szó ötlött fel bennem a legtöbbször, mint a nagyváradai zsidóságot leíró jelzők egyik legfontosabbika. A sokrétű tevékenység, a több területen való *megmártózás* szándéka és sikeressége azonban nemcsak a könyv főszereplőit, de annak szerzőjét is jellemzik. A kolozsvári születésű, jelenleg a tengerentúlon élő Lówy Dániel végzettsége és foglalkozása szerint vegyész, egyetemi tanár; ugyanakkor humánműveltséggel rendelkező, bölcsész hajlamú filosz is, akinek kutatásokban, írásokban tükröződik az erdélyi magyar és zsidó múlt iránti kíváncsisága. Kompetenciáit a múlt forrásainak és szakirodalmának aprólékos feltárása és feldolgozása terén már demonstrálta korábbi szövegeiben. Legismertebb munkái a kolozsvári feliratos em-

* Jelen írás az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport támogatásával készült.

léceket prezentáló társszerzős műve, a *Köbe írt Kolozsvár* (1996), a kolozsvári zsidóság újkori történetét feldolgozó vaskos kötete, *A Kálváriától a tragédiáig* (2005) és annak előzménye, *A téglagyártól a tehervonatig* (1998). Tevékenysége nyomán esszék, tanulmányok születtek, *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* címet viselő, Randolph L. Braham által szerkesztett munkának (2007) a megírásában is részt vett.

De vajon miért készült el a mű? Miért érezte fontosnak a szerző, hogy a kolozsvári után a nagyváradai zsidóság históriáját is közreadja? A témában megjelent két korábbi terjedelmesebb munka szerzői/szerkesztői (Mózes Teréz, Schön Dezső és mások) az emlékeztést, az emlékállítást szándékát jelölték meg az írás legfőbb okaként.¹ Löwy ennél személyesebb magyarázattal szolgál kötődéseiről, önazonosságáról árulkodó, több évvel korábban publikált írásában: „A város [Kolozsvár] feliratos emlékeit adatól kötetemmel, úgy érzem, elsősorban magyarságomat vállaltam. Remélem, hogy a kolozsvári, nagyváradai és észak-erdélyi zsidó lakosság történetét ismertető könyveimmel, fejezeteimmel származásom iránt is leróttam tartozásomat.”² Ami pedig a célját illeti, a zsidósághoz köthető lokális eseményeket, kulturális és gazdasági teljesítményeket szeretné „felvázolni”, „számba venni”, valamint a közösség legkiválóbb egyéniségeit szeretné „bemutatni” (13. p.).

A kötet első, felületesebb áttekintése során is egyértelművé válik, hogy a szerzőnek a fentiekén túl két célja még bizonyosan van: egyfelől minél több adatot összegyűjteni, és azokat egy egységes szövegben szintetizálni. Erre utal a megszámlálhatatlanul sok név, rövid portré, dátum, esemény és végjegyzet. A főszöveget kiegészítő tartalmakat (a Kasztner-vonat Nagyváradon született utasainak listáját, a zsidó vonatkozású emléktáblák szövegét stb.) a függelékben helyezi el. A főbb iparágakban tevékenykedő sikeres, zsidó tulajdonú vállalatok leírásai is kapnak egy külön fejezetet a függelékben, az értelmiségiek rövid portréi inkább a *Nagyváradai arcképcsarnok* című fejezetben szerepelnek, ugyanitt. Másfelől szeretne az olvasó számára egy jól követhető, könnyen kezelhető, segédletekkel ellátott írással szolgálni. Erről a szöveg strukturáltsága (21 fejezet), valamint az értést segítő szószeret és a keresést könnyítő név- és helynévmutató, illetve terjedelmes bibliográfia árulkodik.

A szöveg lényegében három fő egységre bontható: a nagyváradai zsidóság 1920 előtti (1–9. fejezet), 1920–1940 közötti (10–12. fejezet), valamint az 1940

¹ SCHÖN Dezső – HELLER Mose – RUBINSTEIN Sándor – GROSSMANN Ödön – GRÉDA József – RAPPAPORT Ottó (szerk.): *A Tegnap városa. A nagyváradai zsidóság emlékkönyve*, A Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben a váradai és vidéki zsidók deportálásának harminchetedik évfordulóján, Tel-Aviv, 1981, 7. p.; MÓZES Teréz: *Váradai zsidók*, Literátor Könyvkiadó, Nagyvárad, 1995, 10. p.

² LÖWY Dániel: *Magyar zsidók vagy Mózes-hitű magyarok? Identitáskeresés odahaza és az otthontól távol*, In: DÁVID Gyula – VERESS Zoltán (szerk.): *Kik vagyunk és miért. Írások az identitásról*, Erdélyi Könyv Egylet, Stockholm, 2008, 139. p.

utáni története és tragédiája (13–21. fejezet). Lówy munkáját hangsúlyeltolódások, egyenetlenségek jellemzik, a három rész nem alkot zavartalan egységet. A legrészletesebben az 1940 utáni időszakot bontja ki a szerző, teljesen célzatos módon, maga hívja fel a figyelmet arra, hogy könyvének súlypontja a vészkorszakon van (13. p.). Érzékelhető, hogy ő elsősorban az 1940 utáni időszak történetének kutatója, ezen a területen mozog a legotthonosabban. Bizonyos témák nem *érnek körbe*: nem bontja ki őket azonos aprólékossággal mindhárom egységben. Példának okáért elnagyolt képet kapunk a gazdasági viszonyokról, teljesítményekről az impériumváltást követő időszakban, a zsidó-keresztény viszony lokális sajátosságai a dualizmus korában maradnak leginkább homályban.

A nagyváradai zsidóság 1920 előtti történetének megannyi mozzanata megelevenedik a könyv lapjain. A szerző beszámol a letelepedés számos részletéről, az 1848–1849. évi forradalomban és szabadságharcban játszott áldozatos szerepükről, a zsidó intézmények létrejöttéről, a vallási téren lezajlott főbb változásokról, a gazdasági, a kulturális és a közéletben nyújtott roppant teljesítményekről. A városkép kialakításához való alapvető hozzájárulásukat, karitatív gyakorlatukat és a zsidó „szellemiség”-et is bemutatja. A szövegben megjelennek a nagyváradai zsidóság dualizmuskori történetére vonatkozó ismertebb megállapítások. Többek között az, hogy a letelepedésükhöz kapcsolódó korai nehézségektől eltekintve a korszak végéig egy aránylag kiegyensúlyozott gyarapodási időszakot éltek meg. A vállalkozó kedvűek kihasználták a viszonylagos jog- és esélyegyenlőséget, a kedvező környezeti adottságokat, és azt, hogy gazdasági felemelkedésük és értelmiségiként való érvényesülésük elé nem gördítettek akadályokat. Ennek köszönhetően figyelemreméltó eredményeket értek el az ipar, a kereskedelem területén, értelmiségi pályákon és kulturális közegben. Sőt a politikában, a közigazgatásban is hallatni tudták hangjukat (Gerő Ármin rendőrfőkapitány lett, a városi tanács tagságának 39%-a 1906-ban a zsidóság soraiból került ki). Tevékenységükkel nemcsak személyes karrierjüket mozdították elő, de tágabb környezetükre is hatást gyakoroltak: fellendítették a gazdasági életet, gazdagították a kultúrát (irodalom, sajtó), és a város rangjának emelkedéséhez is hozzájárultak. Nagyrészt nekik volt köszönhető, hogy Nagyváradhoz a legkülönfélébb imponáló elnevezéseket kapcsolták (a „magyar Birmingham”, a „magyarországi Frankfurt”, a „magyar Beyreuth” vagy a „Körös-parti Párizs”). A munkában az „úri város”, a nagyváradai „úrias zsidóság” ismert képe is megjelenik. A szerző Antal Sándort idézi, aki szerint itt, az „úri város”-ban a bajba jutott nem szökött ki Amerikába, hanem föbe lőtte magát (57. p.). Merthogy a befolyásos zsidó nagypolgárság jelenléte ellenére Nagyvárad „úri város” volt, vagy legalábbis úriasabb, mint Kolozsvár, mivel a zsidóság zöme az asszimilációt, magatartásában a dzsentrihez, az „úri” társadalomhoz való hasonulást választotta – tudjuk meg.

A szerző leginkább a szakirodalomra építi ennek az időszaknak a tárgyalását, akkor is, amikor számadatokat közöl, a statisztikai adatok primér forrásai hiányoznak a szövegből. A munka egyik erénye ugyanakkor, hogy a nagyváradi zsidó társadalom több jellegzetes alakját is megidézi, ami által ablakot nyit a színes nagyváradi életvilágra. Megidézi például a sikeres vállalkozót a „francia szakállú filigrán márkí”, Sonnenfeld Adolf személyében, aki továbbítte apja vállalkozását, és külföldi tanulmányútjai során szerzett ismereteit hasznosítva a város legmodernebb nyomdájává és dobozgyárává tette azt. Később laptulajdonos is lett. Vagy a művelt, haladó szellemű értelmiségit Bíró Lajos, a nyugat-európai irodalomban és filozófiában jártas, több nyelven beszélő író, újságíró személyében, és a szenvedélyes, krakéler, „dzsentrí hajlamú”, párbajhős zsidó típusát Weiszlovits Gyula földbérlő képviselőjében.

Számos dologgal azonban adós marad a szerző, és most amolyan társadalomtörténeti dohogás következik. Figyelme az elite és a nyilvánosság terében tevékenykedő nagyváradi zsidókra terjed ki, a *névtelen* kisiparos, kiskereskedői réteg élete, gondjai homályban maradnak. Hiányzik a foglalkozásszerkezeti vizsgálat. És bár hangsúlyozza, hogy a zsidó gyárosoknak és kereskedőknek döntő szerepük volt Nagyvárad gazdasági életének fellendítésében, az értelmiséghez képest kevesebb figyelmet irányít rájuk. Nem közöl részletesen kidolgozott vállalkozói portrékat, és a nagy általánosságokon kívül vajmi keveset tudunk meg a zsidó gazdasági elit létrejöttének folyamatáról. Talán nem lett volna haszontalan vállalkozókról, vállalkozó családokról egy-két esettanulmányt készíteni, és azokon keresztül az érvényesülés menetébe, a tőkeakkumuláció stratégiáiba, a kockázathoz való viszonyukba, adaptív megoldásaikba némi betekintést engedni. Esetleg valamiféle tipológiával próbálkozni. A könyvben szerepeltetett kurta vállalkozói portrék, vonatkozó adatok, leírások összegyűjtése és alaposabb elemzése is hasznos lett volna, már azokból is beazonosítható néhány érvényesülési modell, minta. Például egyesek nem a semmiből indultak: egy szerény műhelyt, üzemet örököltek, és azt korszerűsítették (Sonnenfeld Adolf), mások viszont egyenesen gyárak örökösei lettek (Moskovits Miklós). Az alapítók között volt olyan, aki jelentős tőkebefektetésekkel teremtett stabil vállalkozást, kiterjedt gazdasági vertikumot (Moskovits Mór), mások tőke hiányában, de valamiféle szaktudás birtokában türelemmel és szorgalommal felvértezve építették fel prosperáló vállalkozásaikat (*self-made manek*, mint Weiszlovits Adolf).

Lówy felhívja a figyelmet arra, hogy a gazdaságilag megerősödött zsidó polgárság tevékenységét a sokrétűség jellemezte: nemcsak a gazdasági életben, de a politikában, a szakmai szervezetekben, vallási intézményekben is hallatták a hangjukat, banki érdekeltségekkel is rendelkeztek. Rippner Farkas például nemcsak gyáros volt, de egy bank igazgatóságának a tagja, a zsidóság művelődési mozgalmainak pillére és a Pro Palesztina Liga elnöke.

Arra is hoz példákat, hogy mecénásokként írókat, költőket és irodalmi kiadványok megjelenetését támogatták, és hogy egyikük a kaszinó elnökségének is tagja lett. A sokoldalúság példái inspiratívak, és kérdéseket generálnak az olvasóban. Jó lett volna megtudni, hogy vállalásaik, karitatív tevékenységeik, közéleti funkcióik csupán egyéni érdekeket szolgáltak, vagy valamiféle, a státuszukkal összefüggő normához is kapcsolódtak. Illetve azt is, hogy a nevelés, majd a városi közéletbe való beilleszkedés során pontosan hányféle normával találkozott, és hogy azok milyen elemeket tartalmaztak.

Ami még nagyon hiányzik, az a nagyváradi zsidók és keresztények viszonyának a tematizálása és részletező kibontása. Néhány, a könyvben szereplő adat sejteti, hogy bizony volt közeledés a két elit között (Tisza Kálmán Ullmann Izidorral barátkozott, Grósz Frigyes a kaszinó elnökségének tagja volt stb.). De kiterjedt kapcsolatok is valószínűsíthetőek, amire Löwynek az a mondata utal, hogy a városban lévő keresztények egy része már csak azért is felháborodott a gettósításon, mert a beházasodás révén szinte minden családnak volt zsidó tagja. Ám az érintkezés részleteiről, mélységeiről nem kapunk tájékoztatást.

Szintén érdekes lett volna a zsidó értelmiség és a zsidó gazdasági elit közti kapcsolatok elemzése. A könyvben inkább két külön világgént érzékeljük őket. Viszont ha a virilisekké vált gazdag nagyváradi ügyvédek, építészek, mérnökök, orvosok pénzügyi pozícióit – a Mihók-féle magyar pénzügyi évkönyvek segítségével – megvizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy köreikben folyamatosan nőtt azoknak a száma, akik a gazdasági elit tagjaihoz hasonlóan banki, pénzügyi érdekeltségekkel, pozíciókkal (például igazgatósági és felügyelőbizottsági tagsággal) rendelkeztek. Ez egyúttal azt is jól illusztrálja, hogy a gazdasági elit által korábban megtermelt tőke nagyban segítette az értelmiség érvényesülését, emelkedését. Már csak ezért is érdemes lenne a gazdasági elitnek nagyobb figyelmet szentelni.

A fejezetek következő egysége már az impériumváltás utáni időszakra vonatkozik. Míg az előző fejezetek elsősorban a gyarapodást, a kibontakozást ábrázolják, addig a következők viszontagságok és küzdelmek történetét beszélik el. A szerző ezúttal is igen gazdag forrásanyagra – kiadott, kiadatlan források, levéltári adatok, magyar, angol és román nyelvű szakirodalmak tartalmaira – támaszkodik. Nagyvárad példája jól érzékelteti, hogy a zsidóság életében ekkor alapvető törés következett be. A határmódosulás lényegében megakadályozta a korábbi folyamatok (például az asszimiláció, a gazdasági fejlődés) kiteljesedését, és küzdelmekkel teli időszakot nyitott meg. Teljesen új kihívások, teendők elé állította a zsidóságot, mint például az identitás megőrzése vagy újragondolása, az emancipáció keresztülvitele, az igényeiknek megfelelő oktatás kiküzdése, a politikai elitig hatoló román antiszemitizmussal szembeni önvédelem, a magyar kisebbség politikai kép-

viselőivel való viszony kigondolása, kialakítása, és természetesen a gazdasági reorganizáció.

A zsidóság az identitás és a preferenciák tekintetében választásra kényszerült, el kellett ugyanis döntenie, hogy kitart-e magyar identitása, magyarbarátsága mellett, ami által viszont kettős kisebbségi helyzetbe kerül, vagy a zsidó önazonosságot, a cionizmust, esetleg a románsághoz való közeledést vagy az internacionalista baloldali mozgalmakat választja. Löwy bemutatja ezeket az alternatívákat, az irányzatok fő nagyváradi képviselőit, állásfoglalásait, és úgy értékeli, hogy a helyi zsidóság döntően a régi úton haladt tovább, megőrizte magyar identitását, és lojális maradt az immáron kisebbségi helyzetbe került magyarsághoz. A cionizmusnak azonban Nagyváradon is voltak hívei, megalakultak a helyi szervezetei, folyóiratai (*Zsidó Szemle, Népiünk* stb.), kikristályosodott a vezérkara (Bárdos Imre, Wasserstrom Sándor, Leitner Zoltán). Löwy azt is tudatosítja, hogy Nagyvárad fontos gyűlések, egyeztetések helyszínévé is vált időnként. Nagyváradi gyűléseken hozták létre az Erdélyi Ortodox Központi Irodát, az Erdélyi-Bánsági Izraelita Hitközségek Szövetségét, és itt mondták ki az erdélyi Zsidó Párt megalakulását (1930), amely az Országos Magyar Párt mellett a zsidóság politikai érdekérvényesítésének eszközévé vált.

A szerző megismertet minket a magyar tudatú nagyváradi zsidók vezéralakjainak (Kecskeméti Lipót rabbi, Konrád Béla, Hegedűs Nándor) tevékenységével, a magyar nyelvű iskoláért folytatott harcaikkal, egy ideig a keresztény fiatalok számára is egyfajta mentsvárként szolgáló Zsidó Líceum jelentőségével. Szembesülünk az 1920-as években mind erősebben kibontakozó antiszemitizmus súlyos, tettelegesséig fajuló helyi megnyilvánulásai-val: a nagyváradi jogi karon történt incidensekkel (1924, 1926), a nagyváradi diákkongresszust követő súlyos diákszavargásokkal (1927), majd „a fasizmus mint állampolitika” következményeivel (1930-as évek).

Löwy érthető módon szívesen ír szimbolikus figurákról, rajtuk keresztül könnyebben ábrázolhatóak folyamatok, a korra jellemző sajátosságok. Vaiszlovich Emil szállodás portréjának több oldalt szán. Leginkább azért, mert úgy véli, hogy a szállodás élettörténetében egész korszakok tükröződnek. Karaktere, dzsentris magatartása a „békeidős” Magyarországot idézi, 1920 utáni megpróbáltatásai, konfliktusai pedig a nacionalista Romániában zajló folyamatokat. Magyar identitása, lojalitása, valamint zsidósága miatt ugyanis számos kellemetlenség érte a hatóságok és antiszemita diákok részéről (többször börtönbe került, a diákok pedig ájultra verték). 1940 utáni életében és tragikus halálában pedig a már mind szélsőségesebbé váló magyar politika tükröződik.

A szerző a nagyváradi zsidóság számos vezéralakját megnevezi, arról viszont nem tájékoztat, hogy az impériumváltozás milyen változásokat idézett elő a nagyváradi zsidó társadalomban, különös tekintettel az elitre. Bizonyá-

ra többen repatriáltak. Kérdéses, hogy az itt maradtok milyen életstratégiákat választottak. Egyesek valószínűleg visszavonultak a közélettől és gazdasági tevékenységeikbe húzódtak vissza, mások viszont épp ekkor léphettek a nyilvánosság elé. Szintén érdekes kérdés, hogy a románság új pozíciója miatt vajon szorosabbak lettek-e a kötelékek a magyar keresztények és a magyar zsidók között Nagyváradon (az OMP elképzeléseinek megfelelően).

Lówy ebben az egységben is tárgyalja a gazdasági viszonyokat, és úgy értékeli, hogy az impériumváltás az elején visszaesést okozott Nagyvárad gazdasági életében. A város iparosai, kereskedői azonban a többi régióhoz képest jobban kiaknázták az új államterület nyújtotta gazdasági előnyöket, és a háborút követően újra fellendült Nagyvárad gazdasági élete. Szívesen olvastam volna további részleteket a gazdaságban lezajlott folyamatokról, az adaptáció módszereiről, a gyarapodás lehetőségeiről. Csíki Tamás szerint a határmódosulás és a földreform okozta piac-, nyersanyag- és ingatlanvesztés Nagyváradon elsősorban a nagy mezőgazdasági vertikumokat, a malom- és szeszipari vállalatokat sújtotta. Ezzel szemben a modernebb élelmiszeripari ágazatokban, az építőanyag-, a vas- és fémiparban fejlődés volt tapasztalható. Akik több ágazatban is rendelkeztek érdekeltségekkel, vagy ki tudták használni, hogy Nagy-Románia megteremtésével új felvevőpiacok nyíltak meg, könnyebben túléltek és fejlődtek. Egyes vállalatoknál szinte töretlen volt a kontinuitás és a további emelkedés.³

Összességében mintha az 1920–1940 közti időszakot tárgyaló fejezeteknek az lenne a mondanivalója, hogy az igazi küzdelmek ekkor nem a gazdaságban, hanem a művelődés, a kultúra területén, a nemzetiségi ügyek világában zajlottak.

A harmadik egység a Magyarországhoz való visszatérés (1940) utáni időszakot tárgyalja, amikor a válság már minden területre, a zsidóság egész életére kiterjedt. A szerző remekül érzékelteti 1940 töréspont-jellegét; 1920-hoz hasonlóan ez is egy nem várt pályára állította a nagyváradai zsidóságot, amely a viszonylagos harmóniába való visszarendeződés helyett gyorsított pályán és drámai *állomásokon* keresztül haladt a teljes szétesés felé. Az elemzés a magyar hadsereg bevonulásának zsidó tapasztalatával („örömmámor”) indul és a jogfosztás, a mind durvább zaklatások helyi példáinak bemutatásával folytatódik. Tanúi vagyunk a zsidótörvények, rendeletek által akadályozott és kifosztott gazdasági elit bukásának, a szellemi elit hanyatlásának, működése ellehetetlenülésének. A történet a nagyváradai munkaszolgálatosok meg-
rázó élményeinek a bemutatásával folytatódik, és a Rajnay Károly főispán

³ L.: Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. A miskolci, a kassai, a nagyváradai, a szatmárnémeti és a sátoraljaiújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999, 240–247. p.

és Gyapay László polgármester vezényletével különös gyorsasággal, még a budapesti központ által is bírált kíméletlenséggel végrehajtott gettósítás és deportálás részletesen kibontott, megrendítő történetében csúcsonyul ki. Végül a „szárnyaszegett újrakezdés”-nek, az új viszonyoknak a históriája zárja a könyv főszövegét.

Lówy tanúvallomások, az emlékezeti irodalom, levéltári dokumentumok (USHMM), magyar, angol és román nyelvű munkák segítségével, bámulatos részletességgel, adatgazdagsággal és sokféle szempontból ábrázolja a nagyváradi zsidóság útját a tragédiába. Mégpedig úgy, hogy az olvasónak az az érzése támad, hogy a szerző összegzése az ebben a kérdésben megszerezhető ismereteknek a maximuma. A szöveg felkavaró és megrendítő, mert az áldozatok narratíváira alapozva építkezik. Néha az lazít az irtózatban, hogy emberséges katonai vezetők (például Reviczky Imre alezredes), zsidókat bújtató vagy érdekükben valamilyen formában fellépő nagyváradiak humánusáról is beszámol a szerző. Többféle szempontból elemzi ezt az időszakot, számos kérdés, téma foglalkoztatja. Például a kitörési lehetőségek, kísérletek (a szökések, a „flekktífuszos” betegek sikeres megmenekülése, a zsidómentést célzó munkaszolgálat), a Romániába átszökött nagyváradiak sorsa, a kiszolgáltatottság teljesen abszurd esetei (a kommunista *segítők* egyike egy *fontosabb* cél érdekében öngyilkosságra vett rá egy zsidó lányt), vagy a vészidőszak utáni visszailleszkedés lelki zavarai. A nagyváradi magyar keresztények reakcióira, és a hatóságoknak ugyanezen keresztényekkel való bánásmódjára is kíváncsi. A keresztények körében nemcsak a közömbösség vagy a hatóságokkal való együttműködés kínos eseteivel, de az irgalom és a segítőkészség szép példáival is találkozunk a péktől a premontrei rendfőnökiig. A szerző véleménye szerint a város lakosságának többsége nem csatlakozott a szélsőségesekhez, de zöme passzív magatartást tanúsított. Állítólag valahányszor deportáló vonatot indítottak Nagyváradról, a városban megkondultak a harangok. Egy tanúságtevő szerint ezek a búcsú pillanatai voltak: „A város templomaiban minden hajnalban zúgtak a harangok, amikor elindult a foglyovonat. Fel sem figyeltem rá, míg csak ránk nem került a sor. A rendkívüli, felemelő harangzúgásról azt hittem, hogy Pünkösd vasárnapra húzzák, s valami fagyasztó közönyt éreztem benne. [...] Ötven évvel később tudtam meg, hogy értünk húzták a harangot, minket búcsúztattak” (301. p.). Lówy nemcsak a zsidó áldozatoknak akar emléket állítani vagy az ismert agresszorokat megnevezni, de a zsidók protezsálásában résztvevő személyek neveit, cselekedeteit is ismertté tenni, az utókor számára megörökíteni.

Lówynél egymás után sorjáznak a Soához kapcsolódó megrázó élmények, mégsem lett megbotránkozásra törekvően hatásvadász a szövege. Finoman, visszafogottan viszonyul az áldozati narratívákhoz. Nem akarja az elbeszéléseket szétcincálni, azokhoz terjedelmes kommentárokat kapcsolni. Nyelvezetéből az elbeszélések iránti tisztelet sugárzik. Lówynek inkább az a célja,

hogy megörökítse az utókor számára a gettóval, a deportálással kapcsolatos emlékeket, megélés-történeteket, nem pedig az, hogy tanúk elbeszélései alapján értelmezéseket konstruáljon. A munkának az is jót tett, hogy nem diabolizálta a keresztény oldalt, és a zsidóság mentésében részt vevők is jelentős figyelmet kaptak.

Végig ott kavargott a fejemben, hogy a munkából tulajdonképpen hiányzik a forráskritika, és hogy egyedül a tanúságtevők és a Soá nagyváradai emlékirói esetében veti fel itt-ott a hitelesség kérdését. Általában jóhiszeműen viszonyul a forrásokhoz és a szakmunkák szövegeihez. Az a benyomásom, hogy amikor kijelölte célját (a történések, a művelődéstörténeti, gazdasági szerepek, a kiemelkedő személyiségek számbavétele, L.: 13. p.), akkor leginkább az a szándék vezette, hogy összegyűjtsön annyi forrást és szakirodalmat, amennyit csak lehet, majd azokat egy szöveg keretén belül egymás mellé helyezze. Tervei között bizonyára nem az volt az elsődleges, hogy kétségbe vonjon, merészen cáfoljon és merőben újat konstruáljon. Inkább talán az, hogy prezentáljon és összefoglaljon, ami az 1940 utáni időszak esetében bámulatos eredménnyel zárult. Összességében minden korábbinál teljesebb és szakszerűbb összefoglalását adta a nagyváradai zsidóság 19-20. századi történetének, melyben – ezen munka alapján – az emelkedés, majd a részleges hanyatlás, és végül a mindenre kiterjedő válság és bukás időszakai követik egymást. Munkája, amely egyúttal a nagyváradai zsidósággal kapcsolatos források és szakirodalmak terjedelmes korpusza is, a Nagyvárad történetét kutatók számára fontos kiindulópontként fog szolgálni a továbbiakban.